

Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlimindeki Yeri

Ertuğrul Tülekoğlu*

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/Türkiye

E-mail: etulekoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1988-2405>
<https://ror.org/03a5qrr21>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 17.09.2025

Kabul Tarihi: 19.01.2026

Yayın Tarihi: 29.03.2026

Değerlendirme: Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması: Yapıldı. iThenticate / turnitin.com

Etik Bildirim: dergi@nukkadhadis.com - nukkadhadis.com

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: 2026 Yazar(lar). Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Sayı: 1 | Mart 2026

E-ISSN: 3108-8147

nukkadhadis.com

Öz

Hadis usulünde rivayetlerin sıhhati büyük ölçüde râvilerin güvenilirlikleri, ehliyetleri ve rivayet ehliyetine ilişkin nitelikleri ile belirlenmiştir. Ancak bir râvi hakkında cerh ta'dil hükümleri verilebilmesi kimliğinin doğru şekilde tayin edilmesiyle mümkündür. Bu çalışma râvi kimliğinin belirlenmesinde önemli bir unsur olan ensâb bilgisinin hadis usulü eserlerindeki yeri ve işlevini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede klasik hadis usulü literatürü tarihsel bir perspektifle incelenerek râvilerin neseb ve kabile aidiyetlerine dair verilerin hangi bağlamlarda ele alındığı analiz edilmiştir. İnceleme Hâkim en-Nisâbûri ile başlayan çizgiyi takip ederek Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh, Nevevî, Irâkî, Ebnâsî, Sehâvî, İbn Hacer ve sonraki dönem usul müelliflerine kadar uzanmakta bu müelliflerin eserlerinde ensâbın hangi başlıklar altında ve hangi amaçlarla yer aldığı tespit edilmektedir. Hadis usulü eserlerinin genel seyri dikkate alındığında ensâb bilgisinin çoğunlukla müstakil bir ilim dalı olarak değil, farklı başlıklar içinde işlevsel bir unsur olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hâkim en-Nisâbûri'nin *Ma'rîfetu 'ulûmi'l-hadis* adlı eserinde ensâb için özel bir bölüm ayırması, konunun bazı müelliflerce doğrudan bir başlık altında da ele alındığını göstermektedir. Ensâb bilgisinin özellikle mü'telif-muhtelif, müttefik -müfterik ile müteşâbih türü meselelerde râvilerin birbirinden ayırt edilmesinde kritik bir işlev üstlendiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hadis usulü eserlerinde ensâb ile bağlantılı olarak kabile ve şehir nisbesi, mevâlî mensubiyetleri, neseb tertipleri ve nisbe kullanımına dair kurallar da râvi tanıtımlarında başvurulan temel ölçütler arasında yer almıştır. Sonuç olarak ensâb bilgisi hadis usulü literatüründe çoğu zaman müstakil bir disiplin olarak görülmemekle birlikte râvilerin kimliklerinin doğru biçimde tayin edilmesi ve rivayetlerin sıhhatinin güvenilir bir şekilde değerlendirilebilmesi için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu yönüyle ensâb rivayet sahasının bütüncül portresinin ortaya koyulmasına ve rivayet güvenilirliğinin daha sağlam bir zemine oturtulmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis usulü, Râvi, Sened, Kabile, Nisbe.

Atf: Tülekoğlu, Ertuğrul. "Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlimindeki Yeri". *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (Mart 2026), 1-28.

Genealogical Information in Hadith Methodology: Its Place in Hadith Scholarship

Ertuğrul Tülekoğlu*

PhD Student, Istanbul University,
Institute of Social Sciences,
Istanbul/Turkey

E-mail: etulekoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1988-2405>
<https://tor.org/03a5qr21>

Article Type: Research Article

Date Received: 2025-09-17

Date Accepted: 2026-01-19

Date Published: 2026-03-29

Review: This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism checks: Yes. iThenticate / turnitin.com

Complaints: dergi@nukkadhadis.com - nukkadhadis.com

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License 2026 The Authors. This is an open access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

Issue: 1 | March 2026

E-ISSN: 3108-8147

nukkadhadis.com

Abstract

Within the discipline of hadith methodology, the soundness of transmitted reports has largely been determined by the reliability, integrity, and competence of their transmitters. However, the formulation of *jarḥ* and *ta'dīl* assessments is possible only through the accurate establishment of a narrator's identity. This study investigates the place and function of genealogical information (*ansāb*) in works of hadith methodology, considering it a key component in the process of identifying narrators. The analysis examines the classical corpus of hadith methodological literature within a historical trajectory, focusing particularly on the contexts in which lineage and tribal affiliation are discussed. The inquiry traces a line beginning with al-Ḥākim al-Naysābūrī and continuing through al-Khaṭīb al-Baghdādī, Ibn al-Ṣalāḥ, al-Nawawī, al-'Irāqī, Ibn 'Abd al-Barr, al-Sakhāwī, Ibn Ḥajar, and later methodological authors. It identifies the categories under which *ansāb* is addressed and the purposes it serves. While the general tendency of hadith methodological works was to treat genealogical data not as an autonomous discipline but rather as a functional element embedded within other discussions, the fact that al-Ḥākim al-Naysābūrī devoted a distinct section to *ansāb* in his *Ma'rifaat 'Ulūm al-Ḥadīth* indicates that the subject was occasionally addressed under an explicit heading. Genealogical information emerges as particularly crucial in discussions of issues such as *mu'talif-mukhtalif*, *muttafiq-muftariq*, and *mutashābih*, where precise differentiation between narrators is required. In addition, related elements such as tribal and geographical *nisba*, *mawālī* affiliations, the ordering of genealogical records, and the principles governing the use of *nisba* served as key criteria for narrator identification and distinction. In conclusion, although *ansāb* was seldom regarded as a discrete discipline within the hadith methodological tradition, it nonetheless performed an indispensable function in accurately establishing narrator identity and ensuring the reliable evaluation of hadith authenticity. In this respect, genealogical information contributed both to a more comprehensive portrayal of the transmission field and to a firmer epistemological foundation for hadith criticism.

Keywords: Hadith methodology, Narrator, Isnād, Tribe, Nisba.

Citation: Tülekoğlu, Ertuğrul. "Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlimindeki Yeri". *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (March 2026) 1-28.

معرفة الأنساب في مصنفات أصول الحديث ومكانتها في علم الحديث

ارطغرل تلكاوغلي*

الملخص

ترتكز صحة المرويات في علوم الحديث ارتكازًا كبيرًا على عدالة الرواة وضبطهم، وما يتصل بأهليتهم للتحتمل والأداء. غير أنّ إصدار أحكام الجرح والتعديل في حقّ الراوي يتوقف أساسًا على التعيين الدقيق لهويته. وتهدف هذه الدراسة إلى بيان مكانة معرفة الأنساب ووظيفتها في مصنفات أصول الحديث، بوصفها عنصرًا جوهريًا في تعيين ذوات الرواة وضبط هوياتهم. وفي هذا السياق جرى استقراء مدونات أصول الحديث ضمن مقاربة تاريخية تحليلية مع الوقوف على السياقات التي عولجت فيها المعطيات المتصلة بأنساب الرواة وانتماءاتهم القبلية. كما تتبّع البحث المسار الذي يبدأ بالحاكم النيسابوري مرورًا بالخطيب البغدادي وابن الصلاح والنووي والعراقي والأبناسي والسخاوي وابن حجر، وصولًا إلى من جاء بعدهم من المصنفين وذلك برصد الأبواب التي أدرجت تحتها مباحث الأنساب، وبيان المقاصد التي توخاها هؤلاء الأئمة من تناولها في مصنفاتهم. وبالنظر إلى المسار العام لكتب المصطلح، يتبين أن معرفة الأنساب لم تُعالج - في الغالب - بوصفها علمًا مستقلًا بذاته، بل جرى تناولها باعتبارها عنصرًا وظيفيًا داخل مباحث متعددة. ومع ذلك، فإن أفراد الحاكم النيسابوري نوعًا خاصًا للأنساب في كتابه *معرفة علوم الحديث* يدلّ على أنّ هذا الموضوع قد حظي بعناية مباشرة ومستقلة لدى بعض المصنفين. وقد أظهرت الدراسة أنّ لمعرفة الأنساب دورًا محوريًا في تمييز الرواة، ولا سيما في المباحث الدقيقة كالمؤتلف والمختلف، والمتفق والمفترق، والمتشابه. وإلى جانب ذلك، شكّلت قضايا النسب القبلي، والانتساب إلى البلدان، وعلاقات الولاء، ومراتب النسب، وضوابط استعمال النسبة، معايير أساسية اعتمدها كتب المصطلح في التعريف بالرواة وتمييز ذواتهم. وخلاصة القول، لئن لم تُعدّ معرفة الأنساب في أدبيات المصطلح علمًا مستقلًا في معظم الأحيان، فإنها تظلّ ركيزةً لا غنى عنها لضبط تعيين ذوات الرواة بدقة، وتقييم صحة المرويات على أسس أكثر موثوقية. وفي هذا الصدد أسهمت الأنساب في رسم صورة أكثر شمولًا لمجال الرواية، وفي إرساء قواعد التثبّت في النقل على دعائم أشدّ متانة.

الكلمات المفتاحية: أصول الحديث، الراوي، الإسناد، القبيلة، النسبة.

*طالب دكتوراه، جامعة إسطنبول، معهد العلوم الاجتماعية، إسطنبول / تركيا

E-mail: etulekoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1988-2405>

<https://ror.org/03a5qrr21>

نوع المقال: مقالة بحثية

تاريخ الاستلام: 17 سبتمبر 2025

تاريخ القبول: 19 يناير 2026

تاريخ النشر: 29 مارس 2026

مراجعة المقالة: تمت مراجعة هذه المقالة من قبل محكمين على الأقل باستخدام نموذج المراجعة العمياء المزدوجة.

بيان أخلاقيات البحث: يُصرح بأنه تم اتباع المبادئ العلمية والأخلاقية أثناء إجراء وكتابة هذه الدراسة، وأن جميع المصادر المستخدمة قد تم الاستشهاد بها بشكل صحيح.

فحص الانتحال: نعم iThenticate / turnitin.com

شكاوى ومقترحات:

dergi@nukkadhadis.com

- nukkadhadis.com

تضارب المصالح: ليس لدى المؤلف (المؤلفين) أي تضارب مصالح للإعلان عنه.

الدعم المالي: يؤكد المؤلف (المؤلفون) أنهم لم يتلقوا تمويلًا خارجيًا لدعم هذا البحث.

الحقوق والترخيص: 2026 يحتفظ المؤلفون الذين ينشرون في هذه المجلة بحقوق الطبع والنشر لأعمالهم المرخصة بموجب رخصة المشاع الإبداعي نسب النصّ - غير تجاري 4.0 دولي (CC BY-NC 4.0).

Issue: 1 | March 2026

E-ISSN: 3108-8147

nukkadhadis.com

الاقتباس: Tülekoğlu, Ertuğrul. "Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlmindeki Yeri". *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (March 2026) 1-28.

Giriş*

Hadis usulü literatürü rivayetlerin sıhhatini tespit etme amacıyla sened ve râvi merkezli bir yapı üzerine kurulmuştur. Râvilerin güvenilirliği de ancak kimliklerinin doğru bir şekilde tespit edilmesiyle değerlendirilebilir. Bu nedenle muhaddisler için râvilerin kimlik bilgileri naklettikleri rivayetlerin değerlendirilmesinde vazgeçilmez bir ölçüt olmuştur. Ensâb bilgisi de râvilerin kabile aidiyetlerinden toplumsal konumlarına kadar geniş bir yelpazede kimlik bilgilerini görünür kılan kritik bir işlev üstlenir. Ensâb bilgisi klasik hadis usulü eserlerinde çoğu zaman müstakil bir ilim dalı olarak ele alınmasa da râviyi tanımaya yönelik alt başlıklarda işlevsel bir araç olarak karşımıza çıkar. Ancak modern çalışmalarda ensâb bilgisinin hadis usulündeki yerine ve işlevsel boyutuna dair bütüncül bir değerlendirme yapılmamıştır.¹ Bu çalışma söz konusu boşluğu doldurarak ensâb bilgisinin hadis usulü içerisindeki konumunu tarihsel ve işlevsel bir perspektifle analiz etmeyi hedeflemektedir.

Bu araştırma klasik hadis usulü literatürünü tarihsel bir seyir içinde ele almakta ve Hâkim en-Nîsâbûrî (ö.405/1014) ile başlayan çizgiyi Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö.676/1277), Irâkî (ö.806/1404), Ebnâsî (ö.802/1400), İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehâvî (ö.902/1497) ve sonraki dönem müelliflerine kadar takip etmektedir. Bu çerçevede çalışma öncelikle râvilerin karıştırılmasını önlemeyi amaçlayan mü'telif-muhtelif ve müttetik-müfterik gibi konularda râvilerin tefrikinde nisbe bilgisinin üstlendiği role odaklanacaktır. Ardından kabile, şehir ve mevâlî nisbelerinin râvi kimliğinin belirlenmesindeki işlevi incelenerek ensâb bilgisinin hadis usulündeki kapsamı ortaya koyulacaktır. Son olarak hadis usulü literatüründe nisbelerin kullanımında geliştirilen şartlar ve sıralama ilkeleri ele alınacaktır.

1. Râvilerin Tefrikinde Nisbe

Hadis rivayetlerinin aktarımı ve yazımı sürecinde râvilerin kimlik bilgilerinin benzerlikler veya yazım hataları sebebiyle birbirine karışma ihtimali bulunmaktadır. Bu durum rivayetlerin sıhhatini doğrudan etkileyebilecek bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle hadis âlimleri râvilerin hataya

* Bu makale yazarın Hadis İlminde Ensâb Bilgisi başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. This article is derived from the author's doctoral thesis entitled Genealogy Knowledge in Hadith Sciences.

هذه المقالة مقتبس من أطروحة الدكتوراه التي أعدها المؤلف بعنوان "معرفة الأنساب في علوم الحديث".

¹ Neseb ilminin İslam tarihi yazımında farklı açılardan kullanımı hakkında bk. Abed el-Rahman Tayyara, "Ibn Habib's Kitab al-Muhabbar and its Place in Early Islamic Historical Writing", *World Languages, Literatures, and Cultures Faculty Publications* 145 (2018).

düşmesini önlemek amacıyla bu alanda özel eserler kaleme almışlardır.² Hadis usulü müellifleri de söz konusu meseleyi sistematik şekilde ele alarak Hadis ilminin iki müstakil dalı olarak incelemişlerdir: Mü'telif-muhtelif ile müttefik-müfterik. Ayrıca bazı âlimler bu ikisini bir araya getiren müteşâbih başlığına da yer vermiştir.³ Bu ilimlerin temel amacı râvilerin kimliklerinin doğru biçimde tespit edilmesi ve birbirinden ayırt edilmesidir.⁴ Bu bağlamda râvilerin kabile, şehir veya aile aidiyetlerini gösteren nisbeler tefrikin en işlevsel araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla nisbe bilgisi yalnızca râvinin tanınmasını kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda ensâb bilgisinin hadis usulündeki merkezi konumunu da görünür kılmıştır.

1.1. Mü'telif- Muhtelif Bilgisi

Mü'telif-muhtelif ilmi, klasik hadis usulünde önemli bir yere sahiptir ve yazılışları benzer fakat telaffuzları farklı olan isim, lâkap veya nisbeleri konu edinir. İlk Hadis usulü eseri Râmehermuzî'nin (ö. 360/971) *el-Muḥaddisu'l-fâşil*'inde yer almayan mü'telif-muhtelif konusu ilk defa Hâkim en-Nisaburî'nin *Ma'rifetu 'ulûmi'l-ḥadîs* adlı eseriyle Hadis usulü literatürüne dâhil olmuştur. Hâkim bu başlıkta kabile alt kollarına ait nisbeleri ayırt etme bağlamında örnekler sunmuştur. Örneğin, Abdurrahman b. Harmele el-Eslemî (ö. 145/762), Benî Huzâ'a'nın Eslem koluna, Atâ b. Ebû Mervân el-Eslemî (ö. 120/737) ise Benî Cumah'ın Eslem koluna nispet edilmiştir.⁵

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* adlı hadis usulü eserinde bu konuyu müstakil olarak işlememiş, bunun yerine *el-Mü'tenif fî tekmeleti'l-Muhtelif ve'l-mü'telif* adıyla özel bir eser yazarak okunuşlarının tespiti kritik olan altmış altı nisbe çiftini ele almıştır.⁶ Benzer şekilde İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs* adlı eserinde mü'telif-muhtelif başlığı altında bu ilmin hadis usulü literatüründeki önemini vurgulamaktadır. İbnü's-Salâh, mü'telif-muhtelifin sıkça hataya yol açan bir alan olduğunu belirterek râvilerin kimlik bilgileri ile potansiyel hata kaynaklarının ayrıntılı biçimde bilinmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bu alanda çok sayıda

² Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelifi Abdülganî el-Ezdî'nin el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâ'i naḳaleti'l-ḥadîsî*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Mü'tenif fî tekmeleti'l-Muhtelif ve'l-mü'telifi*, İbn Mâkûlân'ın *el-İkmâl fî ref' il-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fî'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*'i bu türün örneklerindedir.

³ Hâkim en-Nisâburî, *Ma'rifetu ulumi'l-ḥadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 589; Hatîb el-Bağdâdî, *Telḥîsü'l-müteşâbih fi'r-resm* (Dimaşk: Dâru Talâs, 1985), 1/ 578, 579, 582.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Aminul-Uddin Amin İslam, "Hadis İlminde Râvilerin Kimlik Bilgileriyle İlgili Problemleri ve Çözüm Yolları: Hâkim Nisâburî Örneği", *Academic Platform Journal of Islamic Research* 6/1 (Nisan 2022): 128-147.

⁵ Hâkim en-Nisâburî, *Ma'rifetu ulumi'l-ḥadîs*, 485- 486.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Mü'tenif fî tekmeleti'l-Muhtelif ve'l-mü'telif* (Kahire: Zehâir, 2023), 1/ 83-103, 255- 268, 322- 337, 440-446, 463-474, 766- 781, 2/26-36.

eser yazıldığını söylemiştir.⁷ İbnü's-Salâh, bu bağlamda üç meslek nisbesine de sahip iki şahsı örnek olarak zikretmiştir. İsa b. Ebû İsa ve Müslim el-Habbât'ın Hannâd, Habbât ve Hayyât nisbeleriyle⁸ tanındıklarını ve bu sebeple bunlardan herhangi biriyle anılmalarının usul açısından doğru olduğunu savunmuştur.⁹ Ancak sonraki dönem âlimleri bu yaklaşımı problemlili görmüş ve tartışmaya açmıştır. Ebnâsî, bu râvilerin her üç nisbe ile anılabileceği görüşünü isabetli bulmamış, bunun yerine her birinin en meşhur oldukları nisbe ile tanıtılmasının daha uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Benzer şekilde Zeynüddin el-İrâkî nisbe varyantlarının eşit derecede kullanılabilmesi görüşünü eleştirmiştir. İrâkî bu noktada Zehebî'nin tutumuna işaret ederek râvilerin nisbesi arasında en fazla bilinen ve kabul görenin tercih edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹¹

İbnü's-Salâh, *Şahîhâyın* ve *Muvattâ'* senedlerinde yer alan bazı râvilerin zabtına dair özel bir başlık açarak Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) tespit ettiği¹² ensâb örneklerinden dokuzunu zikretmiştir. Bu örneklerden birinde Cüreyrî, Harirî ve Cerirî nisbeleriyle anılan râviler ele alınmaktadır.¹³ Onun mü'telif-muhtelif kapsamında verdiği örneklerden biri de Hizâmî nisbesidir. Ancak Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) *İşlâhu Kitâbi İbni's-Şalâh* adlı eserinde bu nisbenin aslında "Harâmî" olması gerektiğini ileri sürmüştür. Buna karşılık Ebnâsî İbnü's-Salâh'ın "Hizâmî" olarak verdiği zabtın mazur görülebileceğini zira onun bu nisbe için özel bir eserle sınırlı kalmadığını ve zabtında ihtilaf bulunan diğer nisbelerle paralellik taşıyan bir yaklaşım sergilediğini belirtmiştir.¹⁴ Nûreddin İtr da nisbenin okunuşundaki bu probleme *Ulûmü'l-ĥadîs* tahkikinde işaret etmiştir. İtr ilgili nisbenin kaynaklarda Cizâmî, Hizâmî ve Harâmî olmak üzere üç farklı biçimde geçtiğini ortaya koymuştur.¹⁵

İbnü's-Salâh'ın aktardığı bu örnekler ensâb bilgisini sahih hadis kaynaklarının senedlerinde yer alan râviler üzerinden somutlaştırmaktadır. Nisbelerin zabtında ortaya çıkan farklılıklar râvi kimliğinin tayininde kritik bir unsur hâline gelmiş, bu da sonraki âlimlerin meseleyi farklı yönlerden ele almalarına yol açmıştır. Nitekim Moğultay b. Kılıç'ın ileri sürdüğü tashih girişimi, Ebnâsî tarafından metodolojik

⁷ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-ĥadîs* (Dimaşk: Daru'l-fikr,1986), 344.

⁸ Yahya b. Main İsa'nın Kufe'den Medineye geçtiğini ve sırasıyla bu üç mesleği yaptığını anlatmıştır. Bkz. Yahya b. Main, *et-Târih* (Duri rivayeti) (Mekke: İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1979) 3/ 554.

⁹ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-ĥadîs*, 348.

¹⁰ Burhaneddin el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 631.

¹¹ Zeynüddin el-İrâkî, *Şerhu't-Tefsira ve't-tezkira* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 2/ 226.

¹² Bu başlıkta Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr*'da verdiği bilgiler dikkate alınmış denilebilir. Bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM, 2018), 193.

¹³ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-ĥadîs*, 355, 356, 357.

¹⁴ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh* , 658, 659.

¹⁵ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-ĥadîs*, 357, 1. Dipnot.

gerekçelerle sınırlandırılmış, böylece nisbe zabtındaki ihtilafların tamamen hataya indirgenemeyeceği ortaya koyulmuştur. Son döneme gelindiğinde Nureddin İtr'in *Ulûmü'l-ḥadîs* tahkikinde yaptığı tespitler, klasik literatürde görülen bu çeşitliliğin günümüze kadar süregelen bir problematik olduğunu göstermektedir. Bu durum ensâb bilgisinin yalnızca tarihsel bir ilgi alanı değil, rivayetlerin sıhhati ve râvi kimliğinin tayini açısından süreklilik arz eden bir mesele olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İbnü's-Salâh sonrası mütelef-muhtelif alanındaki ensâb değerlendirmeleri farklı yaklaşımlarla sürdürülmüştür. Bu çizginin önemli bir halkasını oluşturan Nevevî, *Ulûmü'l-ḥadîs* üzerine yaptığı ihtisârı *et-Taḳrîb ve't-teysîr*'de İbnü's-Salâh'ın nisbeler konusundaki tasnifini yeniden ele almıştır. Nevevî İbnü's-Salâh'ın farklılıkları öne çıkarma eğilimine karşılık eserlerde yaygın olarak kullanılan nisbeleri esas almış, az rastlanan varyantları ise istisna olarak zikretmiştir. Bu yaklaşımıyla râvilerin kimliklendirilmesinde meşhur olan nisbenin tercih edilmesi prensibini öne çıkarmış ve bu hususta sistematik bir tutum sergilemiştir. Örneğin, İbnü's-Salâh Nasrî nisbesini taşıyan isimlere doğrudan yer verip bunun dışında kalan râvilerin Basrî nisbesiyle anıldığını belirtirken Nevevî ise Basrî nisbesini ana kategori olarak sunmuş, yalnızca üç ismin Nasrî nisbesini taşıdığını özel bir istisna olarak kaydetmiştir.¹⁶ Böylelikle Nevevî râvilerin tefrikinde yaygın kullanımın esas alınmasının rivayetlerde karışıklığı azaltacağına işaret ederek ensâb bilgisinin işlevselliğini daha pragmatik bir yaklaşımla ortaya koymuştur.

Moğultay b. Kılıç nüket eserlerinden biri olan *İşlâhu Kitâbi İbni's-Şalâh*'ta İbnü's-Salâh'ın *Sahihayn*'da bezzâr nisbesini taşıyan ravi tespitindeki eksikliğe dikkat çekmiştir. Moğultay, İbnü's-Salâh'ın verdiği isimler dışında Yahya b. Muhammed el-Bezzâr (ö. 260/973) ve Bişr b. Sâbit'in de Buhârî'nin naklettiği hadislerde yer aldığını belirtmiştir.¹⁷ Buna karşılık Ebnâsî Moğultay'ın eleştirisine cevap vererek Buhârî'nin kitabında bu iki râvinin nisbesinin geçmediğini ve dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın örnekler arasında onları saymamasının usul açısından doğru olduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Benzer şekilde Irâkî de Buhârî'nin metninde bu isimlerin nisbesinin bulunmamasının İbnü's-Salâh'ın seçimini açıkladığını ifade etmiştir.¹⁹ Bu tartışmalar, İbnü's-Salâh'ın örnek verirken râvilerin yalnızca nisbe sahibi olmalarını değil, senedde yer alan kimlik formlarını esas aldığını ortaya koymaktadır.

¹⁶ Nevevî, *et-Taḳrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* (Beyrut: el-Kitabül-Arabî, 1985), 109.

¹⁷ Moğultay b. Kılıç, *İşlâhu Kitâbi İbni's-Şalâh* (Kâhire: el-Mektebetül-İslamiyye, 2007), 229.

¹⁸ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 652.

¹⁹ Zeynüddin el-İrakî, *et-Tebîra ve't-tezkira*, 2/ 250.

Mü'telif-muhtelif alanı hadis usulü literatürüne Hâkim'in kabile alt kollarındaki benzerliklere değinmesi ile dâhil olmuş, Hatîb'in müstakil eseri ise bu alandaki literatür gelişiminde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. İbnü's-Salâh bu ilmi sistematik bir tasnife tabi tutmuş ve önceki ricâl eserlerinden aktardığı örneklerle kapsamlı bir şekilde ele alarak alanın çerçevesini çizmiştir. Onun çalışmaları sonraki hadis usulü müellifleri tarafından itiraz, açıklama ve eklemelerle geliştirilmiş, böylece mü'telif-muhtelif alanı zenginleşmiştir.

Görüldüğü üzere mü'telif-muhtelif yalnızca yazılış farklılıklarıyla değil, aynı zamanda râvilerin kimlik bilgisi birikimiyle de doğrudan ilişkili bir alandır. Hadis usulü eserlerinde sunulan örnekler nisbenin zabtı ve râvilerin nisbeleri konusunda kimi zaman ihtilaflara işaret etmektedir. Nisbe tespitinde hata ihtimali bulunsa da bu alan râvilerin doğru tanınması ve rivayetlerin sıhhatinin güvenilir bir biçimde değerlendirilmesi açısından vazgeçilmez bir referans olarak kabul edilmiştir. Hadis usulü eserlerinde râvi kimliğinin tefrikini vurgulayan mü'telif muhteliften sonra öne çıkan ikinci bilgi türü müttefik müfteriktir.

1.2. Müttefik-Müfterik Bilgisi

Mü'telif-muhtelif bilgisinin ardından ensâb bilgisinin râvi kimliklerindeki merkezi işlevi çerçevesinde hadis usulü literatüründe öne çıkan diğer önemli konu müttefik-müfterik alanıdır. Müttefik-müfterik râvilerin şahıslarının farklı olmasına rağmen adları, baba adları, dede adları, künyeleri veya nisbelerinin hem yazılış hem okunuş bakımından aynı olması durumunu ifade eder.²⁰ Bu konuyu ilk olarak ele alan hadis usulü âlimlerinden Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* adlı eserinde nesebi aynı fakat cerh durumu farklı olan çağdaş râviler üzerinden nisbenin tefrik işlevini vurgulamıştır. Hatîb bu çerçevede İsmail b. Ebân ve İsmail b. Müslim isimlerini örnek göstermiştir. İsmail b. Ebân isminde Verrâk nisbesiyle bilinen sika bir râvi ile Ganevî nisbesiyle tanınan yalancı bir râvinin bulunduğunu belirtmiş, İsmail b. Müslim isminde ise aynı tabakadan Basralı iki râvinin yer aldığını ve bunlardan metruk sayılanın Mekke'de oturduğu için Mekkî nisbesiyle diğerinin ise Basrî ve Abdî nisbeleriyle ayrıldığını ifade etmiştir.²¹ Hatîb'in bu örnekleri seneddeki râvilerin cerh ve ta'dil durumlarındaki karışıklığı gidermeye yönelik bir tefrik işlevi taşımaktadır. Bununla yetinmeyen Hatîb, diğer ilim dallarında olduğu gibi müttefik-müfterik konusunu derinleştirmek amacıyla *el-Müttefik ve'l-müfterik mine'l-esmâ' ve'l-ensâb* adlı müstakil bir eser yazmıştır. Bu çalışmada

²⁰ Kemal Sandıkçı, "Müttefik ve müfterik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2006), 32/225.

²¹ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye* (Haydarabâd: el-Maârifü'l- Osmaniyye, 1938), 371. Hatîb'in *Muvazzıhu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* isimli eseri bu mesele kapsamında kaleme aldığı söylenebilir.

aynı ismi taşıyan râvilerin farklı tabakalardan olmaları neseb silsileleri ve nisbeleri ayırt edici unsurlar olarak detaylı biçimde ele alınmıştır. Böylece bu eserde de ensâb bilgisinin râvilerin tanıtımı ve rivayetlerin sıhhatinin değerlendirilmesinde oynadığı rol net bir şekilde ortaya koyulmuştur.²²

İbnü's-Salâh, hadis usulü eserinde müttetik ve müfterik râviler bağlamında ensâb bilgisinin kullanımına dikkat çekmiş ve Hatîb el-Bağdadî'nin ilgili çalışmasına atıfta bulunmuştur. Ona göre müttetik râviler baba ve dede isimleriyle müttetik olanlar, künyesi ile ensâbı müttetik olanlar, isimleri, baba isimleri ve nisbeleri müttetik olanlar ve yalnızca nisbeleri müttetik olanlar olmak üzere dört kategoriye ayrılmaktadır. Baba ve dede ismi müttetik olan râviler Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân ismindeki dört müttetik râvi Katiî, Sakatî, Dineverî ve Tarsusî nisbeleri üzerinden ele alınmıştır. Bu örnek aynı ismi taşıyan farklı râvilerin ensâb ve nisbe bilgileriyle nasıl ayırt edilebileceğini göstermektedir. Künyesi ile ensâbı müttetik olan râvilere Ebû İmrân el-Cevnî, isim, baba ismi ve nisbeleri müttetik olan râvilere Muhammed b. Abdullah el-Ensârî ve yalnızca nisbeleri müttetik olan râvilere ise Âmulî nisbesi örnek olarak verilmiştir.²³

İbnü's-Salâh, müttetik ve müfterik râvilerden bazılarının nisbelerine dair doğrudan açıklama bulunmadığında sened ve rivayetlerdeki ayırt edici bilgilerin bu boşluğu doldurabileceğini vurgulamıştır. Ona göre çoğunlukla rivayetlerde ortaya çıkan ayırt edici unsurlar, râvilerin doğru tanınması ve sened tefriki açısından kritik bir kaynak teşkil etmektedir.²⁴ Aynı zamanda bu durum bazı râvilerle ilgili geçmişteki değerlendirme hatalarının sebebini açıklamak için de önemli bir çerçeve sunmaktadır.

İbn Dakîk'l-îd (ö. 702/1302) *Ulûmü'l-ḥadîs* üzerine yazdığı ihtisarda İbnü's-Salâh'ın ensâba yer verdiği başlıklardan sadece müttetik ve müfterikte ensâba değinmiştir.²⁵ Başka bir ihtisar müellifi Radiyyüddin et-Taberî (ö. 722/1322) ise *el-Mulahhas*'da İbnü's-Salâh'ın verdiği bilgilere yer vermekle yetinmiştir.²⁶ Buna karşılık Ebnâsî İbnü's-Salâh'ın müttetik nisbe çiftlerinin ayırt edilmesine ilişkin genel değerlendirmelerine *eş-Şeze'l-feyyâh* adlı eserinde eleştirel bir perspektif getirmiştir. İbnü's-Salâh, Hemdânî/Hemedânî nisbesinin İbn Mâkulâ'dan (ö. 475/1082'den sonra) nakledilen erken ve geç dönem okunuşlarını esas almıştır. Ebnâsî Zehebî'nin kabile ile şehir izafesine ilişkin yaklaşımına da yer vererek söz

²² Bu eser, tarafımızca hazırlanmakta olan "Hadis İlimlerinde Ensâb Bilgisi" başlıklı doktora tezinde ilgili literatür kapsamında incelenmiştir.

²³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs*, 358- 363

²⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs*, 364.

²⁵ İbn Dakîk'l-îd, *el-İktirâh fi beyâni'l-ıṣṭılâh* (Ürdün: Daru'l-Ulûm, 2006), 413.

²⁶ Radiyyüddin et-Taberî, *el-Mulahhas fi marifeti ilmi'l-hadis* (Beyrut: el-Ünvân, 2012), 192 vd

konusu tarihsel kabulün yeterli gerekçeye dayanmadığını belirtmiştir. Ebnâsî bir şehir tarihi olan Târihu Hemedan'a kabileye izafe edilenlerin karıştığını ifade ederek bu yaklaşımı eleştirmiştir.²⁷ Irâkî ve Sehâvî de tarihsel ve mezhepsel karışıklıklara işaret ederek bu eleştiriye derinleştirmişlerdir.²⁸ Sehâvî Hemdânî yerine bir mezhep/kabile nisbesi olan Hanefî nisbesindeki karışıklığa değinmiştir. O da Ebnâsî gibi Hanefî mezhebi tabakâtında kabileye nispet edilen isimlerin karıştığına dikkat çekmiştir.²⁹

Irâkî ve Sehâvî İbnü's-Salâh'ın müttetik ve müfterik râvilerle ilgili tespitlerini farklı açılardan tenkit etmişlerdir. İbnü's-Salâh, baba isimleri ve nisbeleri müttetik olan râviler kapsamında 'Muhammed b. Abdullah el-Ensârî' isminde sadece iki râviye işaret etmiştir. Zeynüddin el-İrâkî, İbnü's-Salâh'ın bu tercihinin Hatîb'in görüşlerine dayandırarak açıklar. Ayrıca Mizzî'nin *Tehzîb*'te bu iki râvi dışında sonraki dönemde yaşamış üçüncü bir şahsa da yer verdiğini belirtmiştir.³⁰ Benzer biçimde Sehâvî de Muhammed b. Abdullah isminde üçüncü bir râvinin varlığını, Irâkî ile uyumlu bir biçimde kaydetmiştir.³¹ Bunun yanı sıra Irâkî, İbnü's-Salâh'ın Sahihayn'da nisbeleri müttetik râviler kapsamında Abdullah b. Hammâd'ı Âmulî nisbesiyle örneklendirmesini eleştirmiştir. Bu tercihin senedlerde söz konusu nisbenin yer almaması ve isim farklılıkları ihtimali nedeniyle problemliliğini ileri sürmüştür. Bu kapsamda aynı râvinin Buhârî'nin *ed-Du'afâ*'sında geçtiğini de tespit ederek eleştirisini desteklemiştir.³² İbnü's-Salâh sonrası literatürde eleştiriler yanında müttetik ve müfterik örneklerini artırma çabası da dikkat çekmektedir. Nitekim Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*'te künye ve nisbesi müttetik râvilerde İbnü's-Salâh'ın verdiği örnekleri yetersiz görüp iki isim çiftini daha zikretmiş ve bu eklemelerin kaynağını Hatîb'in eserine dayandırmıştır.³³ Böylece hem Hatîb'in otoritesinin sonraki dönemlerde devam eden etkisi hem de müelliflerin nisbe zabtında örnek çeşitliliğini artırma yönündeki metodolojik hassasiyetleri açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Hadis usulü eserlerinde mütelif muhtelif ilminin yanı sıra müttetik müfterik ilmi de belirli örnekler üzerinden inşa edilmiştir. Bu yaklaşımın esas itibarıyla talebenin konuyu kavrayışını kolaylaştırma gibi pedagojik bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Bu bağlamda İbnü's-Salâh ve onu takip eden müelliflerin farklı râvi isimleri ve nisbeler üzerindeki tespitleri de bu amaca yöneliktir. Bu hadis

²⁷ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 660

²⁸ Zeynüddin el-İrâkî, *et-Tefsira ve't-tezkira*, 2/ 256, 257.

²⁹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l- hadis* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 4/ 281.

³⁰ Zeynüddin el-İrâkî, *et-Tefsira ve't-tezkira*, 2/ 265.

³¹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/ 276.

³² Zeynüddin el-İrâkî, *et-Tefsira ve't-tezkira*, 2/ 273.

³³ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/ 275.

öğrencisine meseleyi öğretme ve sened çözümlemelerinde dikkat edilmesi gereken hususlara işaret etme işlevi taşımaktadır.

Mütelif-muhtelif ve müttetik-müfterik ilimleri, hadis usulü literatüründe kimi zaman ayrı başlıklar altında ele alınmış, kimi zaman da “mütesâbih” üst başlığı altında birleştirilmiştir. Hadis usulü eserleri incelendiğinde bu tasnifin Hâkim en-Nisâbûrî ile literatüre girdiği anlaşılır. Hâkim mütesâbih kavramı altında ayırt edilmesi zor ve karışmaya müsait olan kabile, şehir, isim, künye ve meslek bilgilerini toplamıştır. O, bu tespitleri yaparken nisbelerin belirleyici rolüne de ayrıca dikkat çekmiştir.³⁴ Ona göre bu alanda uzman sayılacak kişi sayısı sınırlıdır ve hadis hafızlarından doğrudan öğrenim görmemiş olan âlimlerin hataya düşmesi kaçınılmazdır. Hâkim’in bu vurgusu râvi kimliğinin doğru tespiti için mütesâbih bilginin merkezi önemini ortaya koymaktadır. Nitekim kendi ismi ve babasının ismi aynı olan râvilerin ayrıştırılmasında nisbelerin işlevine işaret etmiş, nisbeleri de müttetik olan şahısların ise ancak başka ayırt edici unsurlarla tefrik edilebileceğini belirtmiştir. Zübeydî, Zebidî, Zeydî, Rebezî, Zenberî ve Zübeyrî gibi benzer görünümlü nisbe gruplarını örnek göstermesi de bu bağlamda dikkat çekicidir.³⁵ Böylece Hâkim hem râvi kimliğinin tayininde müttetik unsurların tek başına güvenilir bir ölçüt olmadığını hem de temyizcinin ancak farklı ve bağlama göre değişken bilgi türlerinin kullanılmasıyla mümkün olabileceğini göstermiştir.

Hâkim’in mütesâbih başlığı altında yaptığı bu tespitlerden sonra Hatîb el-Bağdâdî konuyu bağımsız bir şekilde ele almıştır. Nitekim Hatîb mütelif-muhtelif ve müttetik-müfterik konularında müstakil eserler yazmıştır. Bu çalışmaların ardından *Telhîşü'l-mütesâbih fi'r-resm* adlı eserinde ise mütesâbih meseleleri incelemiş ve Hemdânî/Hemedânî ile Harrâz/Hazzâz gibi nisbeleri örnek göstermiştir.³⁶ Hatîb’in bu katkısının ardından İbnü’s-Salâh da ensâbın mütesâbih türünü ele alırken Hatîb’in söz konusu eserine atıfta bulunmuş ve buna Muharrimî/Mahremî nisbesi örneğini eklemiştir.³⁷

Mütelif-muhtelif ile müttetik-müfterik alanlarının ardından mütesâbih başlığında verilen bilgiler ensâb bilgisinin hadis usulü literatüründeki merkezi ve çok boyutlu işlevini ortaya koymaktadır. Hatîb el-Bağdâdî’den İbnü’s-Salâh’a ve onları takip eden müelliflere kadar uzanan süreçte, aynı ismi, künyeyi veya nisbe biçimini paylaşan farklı râvilerin doğru biçimde ayırt edilmesinde ensâbın temel bir temyiz unsuru olduğu kabul edilmiştir. İbnü’s-Salâh’ın müttetik ve müfterik râviler

³⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma’rifetu ulumi’l-hadis*, 589.

³⁵ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma’rifetu ulumi’l-hadis*, 591.

³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîşü'l-mütesâbih fi'r-resm*, 1/ 578, 579, 582.

³⁷ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 365, 366.

üzerine verdiği dört kategori ve Hatîb'in müteşâbih nisbe örnekleri râvi kimliğinin tespitinde hangi unsurların kritik olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte farklı âlimlerin örnekler üzerinden getirdiği eleştiriler ve eklemeler ensâb bilgisinin tek başına yeterli olmadığını çoğu durumda senedlerdeki bağlamsal unsurlar rivayetin durumu veya diğer ayırt edici bilgilerle desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

2. Hadis Râvilerinin Tanıtımında Nisbeler

Hadis usulü literatüründe râvilerin tefrikinden sonra ensâb bilgisi en yoğun biçimde râvi tanıtımlarında ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle kabile ve memleket bilgileri râvilerin kimliklerini belirlemede temel referans noktaları olarak öne çıkmaktadır. Râviler meslek ve mezheplerine göre de tanıtılmış olsa da senetler ve biyografik kayıtlar açısından kabile ve memleket nisbeleri en yaygın unsur olarak görülmektedir.³⁸ Bu nedenle hadis usulü âlimleri bu bilgilerin doğruluğu ve sıralamasına özel önem vermiştir. Bu bölümde râvilerin kabile ve memleket bilgileri, mevâli râviler ile nisbe şartları ve sıralaması çerçevesinde ensâb bilgisinin râvi tanıtımında oynadığı belirleyici rol hadis usulü eserleri bağlamında ele alınacaktır.

2.1. Râvilerin Kabile Nisbeleri ve Neseb İlişkileri

Hadis usulü literatüründe râvilerin kabile bilgilerini ilk defa Hâkim en-Nisâbûrî *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde incelemiştir. Diğer hadis usulü müelliflerinden farklı olarak Hâkim en-Nisâbûrî makalenin başlığıyla doğrudan uyumlu bir biçimde muhaddislerin ensâb bilgisi başlığını açmıştır. Hâkim başlık altında Hz. Peygamber'in nesebini öğrenmeye yönelik tavsiyelerini içeren hadisler, bir kişinin neseb bilgisini sıraladığı hadisler ve sahâbîlerin neseb öğrenimi için görevlendirildiğine ilişkin rivayetleri aktarmıştır.³⁹ Bu nakiller ensâb bilgisinin hadis ilimleri içerisindeki merkezi önemine dair temel öncül teşkil etmektedir. Nitekim ensâb eserlerinin müellifleri Hâkim'in bu bölümde verdiği hadisleri eserlerinin girişlerinde veya mukaddimelerinde delil olarak kullanmışlardır.⁴⁰

Hâkim neseb bilgisini Hz. Peygamber'in nesebine yakınlık perspektifi üzerinden sunmayı tercih etmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Hz. Peygamber ile nesebi

³⁸ Nisbelerin hadis tarihi bağlamında farklı açılardan da incelenmesi teklifi için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/43 (2017), 1-31.

³⁹ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, 489-491.

⁴⁰ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab* (Kahire: Dâru'l Meârif), 5; Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Haydarâbâd: Dâiretü Maârifil-Osmâniye, 1977), 7.

birleşen önemli şahsiyetler sıralanmıştır. Nitekim Hz. Ali, Hz. Hamza ve Hz. Abbas'ın yanı sıra dört halifeden sonra sekiz sahâbî ve yirmi üç tabiînin de Hz. Peygamber ile nesebinin birleştiği dedeleri bu bağlamda açıklanmıştır. Ayrıca bir sonraki nesilden Mâlik b. Enes, Abdullah b. Cafer, Süfyân es-Sevrî ve Şâfiî gibi bazı alimlerin dedelerinin Hz. Peygamber ile kesişen neseblerine de yer verilmiştir.⁴¹ Hâkim bölümün sonunda aynı kabileye mensup râviler tarafından nakledilen beş hadise yer vererek kabile unsurunun râvi kimliğinin tanımlanmasında oynadığı işlevi göstermiştir. Bu örneklerde seçilen ravilerin çoğunluğunun Kureyş kabilesine mensup olması Hz. Peygamber'in kabilesi ile ilgili hassasiyetin dikkate alındığını düşündürmektedir.⁴² Hâkim'in ensâb konusundaki neseb bilgilerini ele alış biçimi kabilelerin fazileti ve Hz. Peygamber'in nesebine yakınlığı gibi temaları vurgulayarak bu bilgilerin özellikle neseb ve tabakât kitaplarında kayda değer bir yer tutmasını sağlamıştır. Örneğin, ensâb müelliflerinden Sem'ânî ensâb öğrenimini teşvik eden hadis rivayetlerini Hâkim'den aktarmıştır.⁴³ Ancak Hâkim'den sonraki hadis usulü eserlerinde ensâb konularının aynı genişlikte ele alınmaması dikkat çekicidir. Bu durum sonraki müelliflerin Hâkim'in bu içeriğe atfettiği önemi paylaşmadıkları şeklinde yorumlanabilir.

Hâkim'in kabile ve neseb konusuna dair ikinci başlığı, sahâbe döneminden kendi zamanına kadar râvilerin mensup oldukları kabilelere ilişkin bilgilere ayrılmıştır. Bu kısımda Hâkim öncelikle Arap toplumunda neseb bilgisinin tarihsel olarak yaygın ve itibarlı bir bilgi alanı olduğunu vurgulamıştır. Ardından Allah'ın Hz. İsmail'in soyundan gelen kabileler arasından hiyerarşik bir seçimle Hz. Peygamber'i çıkardığını ifade eden bir hadis aktarmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'den Arap kabilelerinin faziletleri hakkında pek çok rivayetin nakledildiğini belirtmiştir.⁴⁴ Bununla birlikte O beş örnek hadis nakletmiş ve senedlerde yer alan râvilerin kabile nisbelerini tek tek açıklamıştır. Nitekim sehiv secdesine dair bir rivayetin senedinde yer alan râviler hakkında Abdullah b. Mâlik b. Buhayne'nin Ensârî, Abdurrahman A'rec'in Kureyş mevâlîsinden, Zührî ve Zübeydî'nin Kureyş'ten, Amr b. Kays'ın Kinde kabilesinin Sekûn koluna mensup, Muhammed b. Himyer'in Himyer kabilelerinden Yahsab'a mensup, Ebû Utbe'nin Kureyşî, Ebû Abbas'ın ise Ümeyye oğulları ailesine mensup olduğunu diğer râvilerin ise mevâlîden sayıldığını ifade etmiştir.⁴⁵

⁴¹ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 494- 499.

⁴² Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 500- 503.

⁴³ Abdülkerim es-Sem'ânî, el-Ensâb'ın girişinde Ensâb öğrenmeye teşvik başlığı açmış, hadisi Hâkim'den aynı şekilde nakletmiştir. bk: Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/7.

⁴⁴ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 479.

⁴⁵ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 479.

Hâkim, üçüncü başlıkta hadis talebesinin kabilelerin alt kollarını bilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in nesebinin Mudâr, Kureyş ve Hâşim silsilesine dayandığını daha sonra onun soyunun Alevî nisbesiyle devam ettiğini kaydetmiştir. Ardından Kureyş, Temîm ve Ensar kabilelerinin alt kollarını sıralayarak kabile bilgisi konusundaki ayrıntılı tasnifi göstermiştir.⁴⁶ Hâkim'in kabile bilgisi konusundaki ayrıntılı tasnifi râvilerin kimliklerinin doğru biçimde ayırt edilmesini sağlayarak senedlerin güvenilirliğini temin etme açısından hadis ilmi için işlevsel bir rol oynamaktadır.

Hatîb el-Bağdâdî, konuyu hadis şeyhinin rivayet sırasında seneddeki râvi hakkında kabile nisbesini zikredip etmemesi açısından ele almıştır. O, hadis öğrenim ve öğretimine dair meseleleri incelediği *el-Câmi' li-ahlâk'r-râvî*'de müstemlînin hadis şeyhine hadisi kimden aldığını sorduğunda şeyhin râvinin nesebini zikrederek kabile bilgisini açıklaması gerektiğini belirtir. Hatîb'in verdiği örnek senedde hadis şeyhi bazı râvilerin bir veya iki nesil dede ismine yer verirken bazılarını ise mensup oldukları kabile alt kollarıyla tanıtmıştır. Örneğin Süfyân b. Sa'îd b. Mesrûk es-Sevrî'nin, Temîm'in bir kolu olan Sevr'e; Hasan b. Sâlih el-Hemdânî es-Sevrî'nin ise Hemdân'ın bir kolu olan Sevr'e mensup olduğu açıklanmıştır.⁴⁷

Hatîb, *el-Kifâye*'de de rivayet sırasında râvinin nesebinin zikredilmesine değinmiş ve bunu muhaddisin hocasından hadis naklederken dikkat etmesi gereken hususlar arasında ele almıştır. Burada nesebten kastı râvinin soyunu açığa çıkaracak baba veya dede adının zikredilmesidir. Ona göre bir râvinin nesebine bir kez yer verildikten sonra sonraki rivayetlerde yalnızca adıyla anılması mümkündür. Muhaddis dilerse her rivayette tekrar nesebini zikredebilir. Ahmed b. Mencûye'nin bir senedde yaptığı açıklamalar bu meseleye örnek gösterilmiştir.⁴⁸ Hatîb'in "neseb" terimini baba adı anlamında kullandığı ikinci bağlam ise adâleti bilinen bir râvinin nesebinin (baba isminin) meçhul kalmasıdır. Bu durumda da söz konusu râvinin rivayeti hüccet kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'e hizmet eden bir cariyeye bu duruma örnek olarak zikredilmiştir.⁴⁹

Hatîb'in *el-Câmi'* de değindiği diğer mesele meşhur râvilerin neseb bilgisinin kısaltılması ve bunun yerine isim veya nisbesinin zikredilmesidir. Bu durum râvinin kimliğinin farklı bilgilerle kolaylıkla tanınabildiği senedler için geçerlidir. Nitekim Abdullah ismi mutlak olarak zikredildiğinde yerleşim yerine bakılarak

⁴⁶ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 483- 485.

⁴⁷ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâk'r-râvî* (Riyad: Maârif, 1983), 2/ 71,72.

⁴⁸ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye*, 215.

⁴⁹ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Kifâye*, 375.

kimliğinin açığa çıkarılması örnek verilebilir. Kendi tabakasında adaşı bulunmayan Katâde veya Mis'ar gibi isimler tek başına kullanılabilir. Benzer şekilde kabilesine nispetle meşhur olan Şa'bî, Sevrî ve Evzâî gibi râvilerin de yalnızca nisbeleriyle anılması yeterli görülmüştür.⁵⁰ Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî sahâbe müsnedlerinin tertibinde neseb bilgisinin oynadığı role dikkat çekmiştir. Bu tertipte sahâbîlerin Hz. Peygamber'e soy yakınlıklarına göre sıralandığı ve kabile bağlarının esas alındığı görülmektedir.⁵¹ Böylece neseb bilgisi yalnızca sened analizinde değil, hadis literatürünün tasnifinde de işlevsel bir ölçüt hâline gelmiştir. İbnü's-Salâh ise Hatîb'in bu yaklaşımını hadis öğrencisinin âdâbı başlığında hadis tasnif yöntemleri çerçevesinde zikretmiştir. Bu tertipte Hz. Peygamber'e neseb yakınlığının yanında bazı İslamî değerlerin esas alındığı belirtilmiştir.⁵²

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde neseb ve kabile nisbesinin hadis ilminde temel bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Bu nisbeler yalnızca bireysel kimlik tespitinde değil aynı zamanda müsnedlerin tertibinde de belirleyici bir ölçüt olarak dikkate alınmıştır. Hadis usulü eserlerinde kabile bilgisinin kapsamı ve içeriği farklılık göstermektedir. Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin eserlerinde neseb ve kabile bilgisine yoğun biçimde yer vermesi onun tarih alanındaki birikimi ve *Târîhu Nîsâbü'r* gibi tarihî perspektiflerle bağlantılı yaklaşımıyla açıklanabilir. Hatîb el-Bağdâdî ise kabile nisbelerini içeren bir eser kaleme almasına rağmen usul eserlerinde önceliği hâlâ rivayet sürecinde râvi bilgisine ve bu bilgilerin eser tertibinde oynadığı role vermiştir. İbnü's-Salâh ve onu takip eden müellifler ise kabile ve neseb bilgisini artık müstakil bir konu olarak ele almak yerine diğer temel başlıklar kapsamında değerlendirmişlerdir.

2.1.1. Mevâlî Râvilerin Nisbe İlişkileri

Arap asıllı olmayan Müslümanlar için kullanılan mevâlî kavramı, Hadis ilminin önemli bir konusu olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda mevâlî Hâkim'in hadis usulü eserinde müstakil bir başlık altında incelenmiş ve özellikle mevâlî râvilerin kimlik tespiti ile ilişkili hususlar vurgulanmıştır. Bazı hadis usulü eserlerinde mevâlî râvilerin kabile nisbesi ve Arap mevâlî hadis âlimleri üzerine değerlendirmelere yer verilmiştir. Hâkim bu çerçevede Hz. Peygamber'in azatlılarından başlayarak belirli isim ve senedler sunmuş, ardından dönemin âlimlerinin Arap mı yoksa mevâlîden mi oldukları konusundaki tartışmaları örneklemek üzere Zührî ile

⁵⁰ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, 2/ 73.

⁵¹ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, 2/ 292.

⁵² İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs*, 253 krş. Hatîb el- Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, 2/ 292.

Abdumelik b. Mervan arasında geçen diyalogu nakletmiştir.⁵³ Ayrıca Hâkim başka bir başlıkta Araplar tarafından yazılan bazı hadis nüshalarının râvilerinin mevâlî olduğunu tespit etmiş ve nakledilen on beş nüshanın râvilerini açıklamıştır. Bunlar arasında Ubeydullah b. Ömer b. Hafs'ın cüzünü nakleden Abdullah b. Cerrah el-Kühistânî de yer almaktadır.⁵⁴

Mevâlî konusunu sosyal bir perspektifle ele alan Hâkim'in aksine İbnü's-Salâh mevâlî nisbesinin hadis ricâlinin kimliğindeki işlevine özel bir vurgu yapmıştır. O mevâlî âlim ve râvilerin kabile nisbeleri ile tanınmasına değinmiş, bir kişinin bir kabilenin mevlâsı olması durumunda ismine bitişik kabile nisbesi kullanıldığını açıklamıştır. İbnü's-Salâh'a göre bir şahsın hangi kabilenin mevlâsı olduğu nisbe bilgisiyle ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda mevlâ türlerinin kullanımına dair örnekler de verilmiştir. Örneğin, "mevlâ lifülân" ifadesinin velâ-i atâka'ya işaret ettiği mutlak olarak "mevlâ" lafzının kullanıldığında ise velâ-i İslam anlamına geldiği belirtilmiş ve Buhârî örnek olarak gösterilmiştir. Ayrıca İbnü's-Salâh Hâkim'in *Ma'rife'sinde* aktarıldığı gibi Abdumelik b. Mervan ile Zührî arasında geçen mevâlî diyalogunu da rivayet etmiştir.⁵⁵ İbnü's-Salâh bir rivayete daha yer vererek çoğunlukla mevâlî zannedilen bazı şahısların Arap asıllı olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Şa'bî, Neha'î ve fukahâ-i seb'a isimlerinin bu kategoriye girdiğini belirtmiştir.⁵⁶

İbn Hacer mevâlînin farklı türleri bulunduğunu ancak bu türlerin açıklanmadıkça birbirinden ayırt edilemeyeceğini ifade ederek İbnü's-Salâh'ın lafız üzerinden mevlâ türlerini ayırt etme yaklaşımına eleştirel bir perspektif getirmiştir.⁵⁷ Bu konudaki diğer katkı ise Süyûtî'den gelmiş, İbnü's-Salâh'ın metninden farklı olarak mevâlî üzerine Muhammed b. Yusuf el-Kindî'nin Mısırlılar özelinde yazdığı bir esere işaret edilmiştir.⁵⁸

Sehâvî ise mevâlî râviler konusunda önceki müelliflerden farklı bir bakış açısı geliştirmiş, bir kişinin mevlâ sayılabileceği iki sebep daha belirtmiştir: birliktelik (mülâzemet) ve süt emme. Bu durumlardan her biri için örnekler sunulmuş, ilmi birliktelik bağlamında İbn Abbas'ın mevlâsı olarak kabul edilen Miksem, süt emme durumunda ise Abdullah b. Sa'dî'nin ben-i Sa'd kabilesinden bir kişiden süt emmiş babası örnek gösterilmiştir.⁵⁹ Bu açıklamalar, mevâlî nisbesinin râvi kimliğinin

⁵³ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 196- 199.

⁵⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 479- 482.

⁵⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 197- 199

⁵⁶ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 400-404.

⁵⁷ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar* (Dımaşk: Matbaatü's-Sabah, 2000) 145, 146.

⁵⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî* (Riyad: Daru Tayyibe) 2/ 910; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Muhammed b. Yusuf Kindî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2002, Ankara, TDV), 26/ 40.

⁵⁹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/ 395.

tespitinde sosyal boyutlarıyla dikkate alınması gereken çok katmanlı bir bilgi olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2. Râvilerin Yerleşim Yerleri ile Nisbe İlişkileri

Râvilerin yerleşim yeri bilgisi hadis usulü literatüründe en önemli ikinci nisbe unsuru olarak kabul edilmiştir.⁶⁰ Bu konuya ilk kez kabile bilgilerini ele alış biçimiyle paralel olarak Hâkim en-Nisâbûrî eserlerinde değinmiştir. Hâkim sahâbenin Medine dışındaki farklı yerleşim bölgelerine dağıldığını belirterek konuyu açmış, Kûfe, Mekke, Basra, Mısır ve Şam'da yaşamış ve bu şehirlerde vefat etmiş sahâbî isimlerini sıralamıştır.⁶¹ Ayrıca üç örnek hadis üzerinden senedlerdeki râvilerin memleket bilgilerini açıklamıştır.⁶² Hâkim muhaddislerin uzun süre ikamet ettikleri şehirlere nispet edilerek tanındığını belirtmiş ve bu durumu iki örnek sened üzerinden açıklamıştır.⁶³

Yerleşim yeri nisbelerindeki benzerlikler râvi tanıtımında hataya düşme ihtimalini artıran bir unsur olmuştur. Hâkim en-Nisâbûrî kimi zaman bu tür karışıklıkların önde gelen âlimler tarafından bile yapılabileceğini belirtmiştir. Bu meseleye müttefik nisbeler üzerine müstakil bir eser kaleme alan İbnu'l-Kayserânî (ö. 507/1113) de dikkat çekmiş ve Hâkim'in bir değerlendirmesini örnek olarak zikretmiştir. Nitekim Hâkim bir senedde Mut'im b. Mikdâm es-San'ânî'yi Yemenli kabul ederek bu rivayetin Şamlıların Yemenlilerden naklettiği yegâne örnek olduğunu ifade etmiştir. Ancak İbnu'l-Kayserânî söz konusu râvinin Yemen'e değil, Şam yakınındaki bir köye nispetle "es-San'ânî" olarak anıldığını belirtmiştir. Bu örnek yerleşim yeri nisbesinin tespitinde gösterilecek hassasiyetin râvi kimliğinin doğru biçimde tayini açısından ne kadar kritik olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁴

Hâkim'den sonra râvilerin memleket ve şehirlerine dair nisbenin hadis usulü literatüründe müstakil bir başlık altında ele alındığı ilk örnek İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-ḥadîs*'idir. İbnü's-Salâh, muhaddislerin râviler hakkındaki değerlendirmelerinde memleket bilgisine sıklıkla ihtiyaç duyduklarını vurgulamış ve bu alandaki temel kaynaklardan biri olarak İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabakât*'ına işaret etmiştir. Onun açıklamalarına göre Araplar başlangıçta kabilelere nispet edilmekteyken İslam'ın yayılmasıyla birlikte farklı şehir ve köylerde yaşayanların

⁶⁰ Nesebin ortak yerleşim yeri aidiyetinden üretilen bir ilişkiyi ifade ettiği hakkında bk. Leder, Stefan, "Nasab as Idiom and Discourse," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 58, no. 1-2 (2015): 69,70. Yerleşim yeri nisbesinin ricâl tanıtımındaki kullanım yoğunluğu hakkında bk. Junichi Nishimura, "San'ânî cho Kitâb al-Ansâb chû ni mieru chimei nisuba ni tsuite", *Shien* 142 (2005), 155-179.

⁶¹ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 533- 540.

⁶² Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 541, 542.

⁶³ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 543, 544.

⁶⁴ İbnu'l-Kayserânî, *el-Ensâbü'l-müttefikâ* (Leiden: 1865), 2,3; Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, 531.

çoğalmasa sonucu yerleşim yeri nisbeleri öne çıkmıştır. Özellikle neseb bağlarının korunamamasıyla birlikte şehir nisbelerinin daha belirleyici hale geldiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda İbnü's-Salâh başlığının sonunda üç sened örneği zikrederek râvilerin memleketleri hakkında bilgi vermiştir.⁶⁵

İbnü's-Salâh'ın yaklaşımı sonraki dönemlerde de hadis usulü literatürünü etkilemiştir. Nitekim Nevevî, aynı başlık altında onun metnini büyük ölçüde tekrar ederek sürdürmüştür.⁶⁶ Sehâvî ise râvilerin memleketlerinin tespitinde başvurulan kaynakları genişleterek İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı yanında Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ını, İbnü'l-Esîr'in muhtasarı ile Ruşâtî'nin *Ensâb*'ını da zikretmiştir.⁶⁷

Bu konuya en kapsamlı katkıyı İbn Hacer sağlamıştır. O, *Nüzhetü'n-nazar* adlı şerhinde yerleşim yeri nisbesine duyulan ihtiyacı özellikle "ismi aynı, nesebi farklı olan kişilerin karıştırılmasını önlemek" şeklinde açıklamıştır.⁶⁸ Ayrıca ensâbın tarihî seyrine dair İbnü's-Salâh'ın işaret ettiği noktaları geliştirerek kabile, şehir ve meslek/zanaat nisbelerini temel unsurlar olarak sıralamıştır. Ona göre mütekaddim dönemde kabile nisbeleri daha yaygınken müteahhir dönemde yerleşim yeri nisbesi ön plana çıkmıştır. Meslek nisbesi ise diğerlerine göre daha sınırlı bir kullanım alanı bulmuştur. İbn Hacer, bazen nisbelerin lâkap olarak da kullanıldığını belirtmiş ve Halid b. Mahled el-Katavânî örneğini zikrederek bu tür kullanımların râviler arasında hoşnutsuzluğa sebep olabileceğine dikkat çekmiştir.⁶⁹

İbn Hacer, yerleşim yeri nisbesini isnadda aynı isme sahip farklı şahısların karıştırılmasını önleyen temel bir araç olarak görmektedir. Bu çerçeveyi daha da ayrıntılandıran Zekerîya el-Ensârî ise nisbenin işlevlerini somut örneklerle çeşitlendirerek açıklamıştır. Ona göre râvilerin memleket ve yerleşim yerlerinin bilinmesi yalnızca isnadda aynı isimli şahısların temyizi için değil, aynı zamanda tedlis yapan râvilerin tespit edilmesi ve senedlerdeki irsâl ihtimallerinin belirlenmesi için de gereklidir.⁷⁰ Böylece Ensârî İbn Hacer'in işaret ettiği temel fonksiyonu daha geniş bir çerçevede değerlendirerek yerleşim yeri nisbesinin hadis ilmi açısından çok boyutlu bir önem taşıdığını ortaya koymuştur.

⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulümül-hadis*, 404-407.

⁶⁶ Nevevî, *et-Taqrîb ve't-teysîr*, 123.

⁶⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/ 400. Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ında soy bağının yanında yerleşim yeri aidiyetlerini kapsayan bir ensâb anlayışını benimsediği hakkında bk. Maya Yazıcı, "A Claim of Tajdid for the Sixth/Twelfth Century? Al-Sam'ânî, his Kitâb al-Ansâb and a Legacy Contested", *Oriens* 39 (2011), 165-167.

⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 135.

⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 145.

⁷⁰ Zekerîya el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/ 331, 332.

Hadis usulü literatüründe râvi tanıtımında kabile ve yerleşim yeri bilgileri merkezi bir unsur olarak öne çıkarken Hâkim'in *Ma'rife*'sinde mezhep nisbesine de yer vermesi dikkat çekici bir farklılık ortaya koymaktadır. Hâkim özellikle bid'at fırkalara mensup râvilerin tespitini cerh-ta'dîl faaliyetinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüş ve böylece mezhep bilgisini râvi değerlendirmesinde doğrudan işlevsel bir unsur hâline getirmiştir.⁷¹ Ancak sonraki hadis usulü eserlerinde bu konu müstakil olarak işlenmemiştir. Bu yaklaşım mezhep nisbesinin ensâbın diğer unsurları kadar yaygın biçimde kullanılmamasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim İbn Hacer de ensâbın tarihî seyrini açıklarken meslek nisbelerinin az kullanımına işaret etmiştir. Bu tespit mezhep nisbesinin de benzer şekilde sınırlı bir uygulama alanına sahip olduğunu düşündürmektedir.

Modern dönemde ensâb konusunun hadis usulü eserlerinde önceki dönemlere kıyasla daha sınırlı biçimde işlendiği görülmektedir. Örneğin Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1914) eserlerinde bu başlıklara hiç temas etmezken Tâhir el-Cezâirî (ö. 1920) Hâkim'in eserini özetlemesi sebebiyle ilgili konulara kısmi bir şekilde yer vermiştir.⁷² Buna göre ensâb tartışmaları artık müstakil bir araştırma konusu olmaktan çok tarihî bir çerçevede referans olarak ele alınmaktadır. Böylece Hâkim döneminde yoğun ve sistematik bir biçimde işlenen ensâb bilgisi, sonraki dönemlerde daha sınırlı bir alan içinde tamamlayıcı veya tarihî bir işlevle varlığını sürdürmüştür. Literatürdeki bu eğilim ensâbın hadis usulü içindeki rolünün dönemselsel olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle bu alandaki katkıları sonrasında Hâkim'in referans niteliğinde bir önem kazandığına işaret etmektedir.

2.3. Hadis Usulünde Nisbe Şartları ve Sıralama İlkeleri

Hadis usulü literatüründe tartışılan konulardan biri râvinin yerleşim yerine nisbeti için gerekli bir ikamet süresinin bulunup bulunmadığıdır. Diğer konu ise birden fazla nisbenin râvi kimliğindeki kullanım sırasıdır. Bu bağlamda Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rife*'de muhaddislerin göç edip uzun süre ikamet ettikleri şehirler üzerinden râvileri tanıttığını belirterek yerleşim yeri nisbesinin sebebini açıklamıştır. Ancak Hâkim, ikamet süresine ilişkin kesin bir kriter ortaya koymamıştır.⁷³

Hâkim'in ardından İbnü's-Salâh yerleşim yeri nisbesinin sıralamasına değinmiş, ancak nisbe süresi üzerinde durmamıştır. O, bir şahsın birden fazla şehirde

⁷¹ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 413; Ayrıntılı bilgi için bk. Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi SBE, 2007.

⁷² Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar* (Halep: Matbuâtul-İslâmiye, 1995), 1/ 391- 464.

⁷³ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 543, 544.

bulunması durumunda nisbenin önce ilk şehre ardından taşındığı şehre göre kullanılacağını belirtmiştir. Daha lokal bir yerleşim yeri olan bir köy için ise köy ve köyün bağlı bulunduğu şehir nisbesinin birlikte kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁷⁴ İbn Cemâa (ö. 733/1333) bu yöntemi örnekle açıklamış ve Dârânî, Dımeşkî, Şâmî nisbe dizinini vermiştir. Tibî (ö. 743/1343) de benzer örnekleri sunmuştur.⁷⁵ Öte yandan Ebnâsî, İbn Cemâa'nın sıralamasına karşı çıkararak daha geniş kapsamlı bir yerleşim biriminden başlanarak şehir ve bölge nisbesinin verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶ Örneğin Şâmî, Dımeşkî, Dârânî sıralamasını uygun görmüştür.

Nevevî İbnü's-Salâh'ın sıralama ilkesini genişleterek köy, şehir ve nâhiyenin yanı sıra bölgeyi de dahil etmiştir.⁷⁷ Sehâvî ise nisbe sıralamasında esnek bir yaklaşım benimsemiştir. O sıralamanın genelden özele veya özelden genele yapılabileceğini belirtmiş, ayrıca bir köye nispet edilen râvi için tüm yerleşim birimlerini kapsayan bir şehir nisbesinin yeterli olacağını ifade etmiştir. Sehâvî nisbenin temel işlevinin râviyi tanıtmak ve kimlik karışıklığını önlemek olduğunu gerekçe göstererek bu yaklaşımı savunmuştur.⁷⁸

Süyûtî yerleşim yeri nisbesi sıralamasında genelden özele doğru bir düzenlemeyi benimseyerek Şâmî, Dımeşkî, Gûtî, Harastâî örneğini vermiştir.⁷⁹ Önceki eserlerden farklı olarak Süyûtî aynı mantığı kabile nisbesi için de uygulamış, Kureşî ve Hâşimî nisbelerini örnek olarak göstermiştir. Ona göre alt kabilenin yol açabileceği olası karışıklıkları önlemek için tek başına yeterli gibi görünse bile ana kabilenin de belirtilmesi gereklidir. Süyûtî ayrıca kabile ve şehir nisbesi sıralamasında kabile nisbesinin öncelikli olarak verilmesinin esas olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Müellifler sıralama konusunda farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir: bazıları özelden genele doğru bazıları ise genelden özele doğru bir düzenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ancak genel kabulden çok müelliflerin öncelikli hedefi, Sehâvî'nin de vurguladığı gibi râvilerin kimliklerinin karışmasını önlemeye yönelik pratik bir kullanım olmuştur. Bu bağlamda hadis usulü eserlerindeki tespitler ilk dönem ricâl çalışmalarında gözlemlenen uygulamalardan hareketle geliştirilmiş teorik kurallar niteliği taşımaktadır.

⁷⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 404-407.

⁷⁵ Bedrettin b. Cemaâ, *el-Menhelü'r-revî* (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 139; Tibî, *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs* (Kahire, Mektebetü'l-İslamiyye, 2009), 163.

⁷⁶ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 792.

⁷⁷ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 123.

⁷⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 4/ 401.

⁷⁹ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 2/ 913

⁸⁰ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 2/ 914.

Hadis usulü eserlerinde yerleşim yeri nisbesinin sıralanışı etrafında gelişen bu tartışmaların diğer boyutu da nisbenin hangi süreyle kazanılacağı meselesidir. Müellifler arasında farklı yaklaşımlar olmakla birlikte burada da belirleyici esas râvinin kimliğini tanıtmaya ve karışıklığı önleme işlevidir. Bu konuya ilk kez Nevevî açık biçimde temas etmiş ve Abdullah b. Mübarek'ten nakille bir kimsenin bir şehirde dört yıl ikamet etmesi hâlinde o şehre nispet edilebileceğini aktarmıştır.⁸¹ Hâkim ise daha önce şehir nisbeleri hakkında böyle bir süre ölçütü vermemiştir. Nevevî'nin bu bilgisine sonraki dönemde İbn Cemâa, Tibî, İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbnü'l-Mülakkin (ö. 804/1401) gibi müellifler de atıfta bulunmuş ve İbnü'l-Mübarek'ten nakledilen bu süre şartına eserlerinde yer vermişlerdir.⁸² Buna karşılık Zerkeşî (ö. 794/1392) ve İbn Hacer İbnü's-Salâh üzerine yazdıkları nüketlerde ensâb bahsine hiç temas etmemişlerdir.

Sehâvî ise farklı bir yaklaşım sergileyerek râvilerin şehirler arasında dolaşmaları sebebiyle birden fazla nisbe kazandıklarını ve bu nisbeler için belirli bir süre sınırlandırmasının bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Mübarek (ö. 181/797) ve sonraki bazı âlimlerin dört yıllık süre şartını ileri sürdüklerini de nakletmiş, fakat Bulkinî'nin (ö. 805 / 1403) bu görüşü delilsiz ve geçersiz bulduğunu aktarmıştır.⁸³ Zekerîya el-Ensârî (ö. 926/1520) de benzer biçimde bir râvinin bir şehre nispet edilmesi için dört yıllık bir ikamet süresinin şart olmadığını vurgulamıştır.⁸⁴

Bu bilgilere göre erken dönem ricâl literatüründeki pratik uygulamalar sonraki hadis usulü eserlerinde teorik çerçeveye kavuşturulmaya çalışılmıştır. Nisbelerin sıralanışına ilişkin farklı örnekler de uygulamanın mutlak bir kurala dayanmadığını göstermektedir. Önemli olan râvinin tanıtımında en işlevsel yöntemin tercih edilmesidir. Benzer şekilde ikamet süresine dair ihtilaflar da bu konuda bağlayıcı bir ölçütün bulunmadığını teyit etmektedir. Râvinin kimliğini belirginleştirmeye hizmet ettiği sürece her uygulama meşru kabul edilmiştir. Böylece nisbe tartışmaları hadis usulünde katı kurallar manzumesinden çok râvilerin kimliğinin güvenilir biçimde tespit edilmesini hedefleyen pratik bir yaklaşımın ürünü olarak değerlendirilebilir.

⁸¹ Nevevî, *et-Taqrîb ve't-teysîr*, 123.

⁸² Bedrettin b. Cemaâ, *el-Menhelü'r-revî*, 139; Tibî, *el-Hulâsa fî usûli'l-hadis*, 163; İbnü'l-Mülakkin, *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadis* (Riyad: Dâru Fevâz, 1992), 2/ 674; İbn Kesir, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis* (Beyrut: er-Risaletü'n-nâşirün, 2015), 328.

⁸³ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/ 401.

⁸⁴ Zekerîya el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 2/ 331, 332.

2.4. Nisbe Unsuru ve Râvi Kimliğinin Açığa Çıkarılması

Hadis usulü literatüründe râvi tanıtımı ve kimlik tespitinde nisbe unsuru ricâl bilgileriyle birlikte temel bir kriter olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, nisbenin doğru şekilde kaydedilmesi ve izafe edilen unsurun isabetle belirlenmesi, kimlik karışıklıklarının önlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu konuyu ilk hadis usulü müellifi olarak kabul edilen Râmehurmuzî (ö. 360/971) ele almış; rivayet ve dirayeti kendisinde birleştiren râvilerin kimlik unsurlarını sıralarken nisbenin hangi sebebe dayandığını açıklamış ve altı örnek üzerinden meseleyi somutlaştırmıştır. Örneğin “Bedrî” nisbesi, Bedir Gazvesi’ne katılanlar için kullanılsa da, Ebû Mes’ûd el-Bedrî’nin bu gazveye katılmadığı halde Bedir mevkiinde ikamet etmesi sebebiyle aynı nisbe ile anıldığı belirtilmiştir. Benzer biçimde “Kârî” nisbesi Kur’ân kârîlerini tanımlamakla birlikte Abdurrahman b. Abd örneğinde Huzeyme’nin bir kolu olan Benî Kâre’ye izafe edilmiştir.⁸⁵ Sem’ânî de bu tür örnekleri sistematik biçimde sıralayarak önceki tespitleri teyit etmiştir.⁸⁶

Hâkim en-Nisâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî de eserlerinde nisbenin doğru tespitinin önemine dikkat çekmiş, ancak nisbenin ilk anlaşılmasından farklı bir unsura izafe edilmesi konusunu müstakil bir başlık altında ele almamışlardır. Bu bağlamda İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmü’l-hadîs*’i, Râmehurmuzî’nin yaklaşımını daha geniş bir çerçevede ele alarak “ilk anlaşılardan farklı bir unsura izafe edilen nisbeler” başlığı altında konuyu sistematik biçimde incelemiş ve on örnek üzerinden ayrıntılandırmıştır. Onun tasnifi yalnızca örneklerin çoğaltılmasıyla sınırlı kalmayıp nisbenin mahiyetine dair muhtemel ihtimalleri kategorik biçimde ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Nitekim ilk örnek olarak Râmehurmuzî’nin de işaret ettiği Bedrî nisbesini zikretmiştir. Bu nisbenin, Bedir Gazvesi’ne katılmayan Ebû Mes’ûd el-Bedrî’ye, Bedir mevkiinde ikamet etmesi sebebiyle verilmiş olduğuna vurgu yapmıştır.⁸⁷ İkinci olarak kabile nisbesi gibi görünen fakat aslında kabile aidiyetinden kaynaklanmayan nisbeleri ele almıştır. Bu tür nisbeler o kabilenin yaşadığı mahallede ikamet etmekten kaynaklanmakta olup Teymî, Hûzî ile Avekî örnekleri kaydedilmiştir. Üçüncü türde genellikle babaya nispet edilmesi beklenen nisbelerin bazı durumlarda anneye dayandığını belirtmiştir. Buna örnek olarak baba tarafından Ezd kabilesine mensup olmasına rağmen anne tarafına nispetle tanınan Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî’yi kaydetmiştir. Dördüncü olarak fiilen icra etmediği halde o meslek erbabının çevresinde bulunması dolayısıyla meslek nisbesiyle tanınan kimselere değinmiş ve Halid el-Hazzâ’yı bu bağlamda örnek

⁸⁵ Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu’l-fâsil beyne’r-râvi ve’l-vâi* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1984), 268- 274.

⁸⁶ Semânî, *Ensâb*, 2/111, 10/ 295.

⁸⁷ İbnü’s- Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 373, 374.

göstermiştir.⁸⁸ Hâkim en-Nisâbûrî her ne kadar konuyu bu başlık altında ele almamış olsa da İbnü's-Salâh'tan önce Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî'yi annesinin kabilesine nispetle bilinen kimseler arasında zikretmiştir. Bu tespit nisbenin bazen geleneksel kabile bağlarının ötesinde toplumsal tanınırlık ve aidiyet unsuru olarak işlev gördüğüne işaret etmiştir.⁸⁹ Bu çeşitliliğe göre nisbenin dayandığı unsurun doğru biçimde tespit edilmesi râvinin kimliğinin güvenilir şekilde belirlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

İbnü's-Salâh'ın bu konuya dair verdiği örnekler kendisinden sonraki müellifler tarafından çeşitli açılardan tartışılmış ve eleştirilmiştir. Nitekim İbn Kesîr Ebû Mes'ûd el-Bedrî (ö. 42/662) 'nin bu nisbeyi yalnızca ikamet ettiği mevkiye nispetle aldığı yönündeki değerlendirmeyi kabul etmemiştir. O bu görüşünü Buhârî'den aktardığı onun Bedir Gazvesi'ne katıldığına dair rivayetlerle temellendirmiştir.⁹⁰ Sehâvî de benzer şekilde Ebû Mes'ûd'un Bedir Gazvesi'ne iştirak ettiğine dair farklı görüşlere yer vermiştir. Ancak Sehâvî bu sahâbînin örnek olmaktan çıksa bile nisbenin çok yönlü sebeplere dayanabileceğini vurgulamıştır. Nitekim Bedir kuyusu mevkiinde ikamet etmesi sebebiyle aynı nisbe ile anılan başka sahâbîlerin bulunabileceğini kaydetmiştir.⁹¹

Sonraki müellifler İbnü's-Salâh'ın dikkat çektiği "kabile aidiyeti ile mahalle nisbesi arasındaki karışıklık" konusuna da farklı örnekler zikretmiştir. Sehâvî bu bağlamda "Hüseynî" nisbesiyle tanınan bir şahsın durumuna işaret etmiştir. Bu kişi Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için değil, Kahire'de bir mahallede ikamet etmesi sebebiyle bu nisbeyi almıştı. Sehâvî bunun ciddi karışıklıklara yol açabileceğini belirtmiştir.⁹² Benzer şekilde İbn Cemâa muhtasarında İbnü's-Salâh'ın örnekleri arasında yer alan İbrâhîm el-Hûzî'nin (ö. 150/767) Mekke'deki bir mahalleye nispet edildiğini aktarmıştır. Ancak Hûz isminin İran ile Basra arasında bir yerleşim yeri olarak da kullanıldığını belirterek nisbenin tek bir ihtimalle sınırlandırılmayacağını ortaya koymuştur.⁹³ Ebnâsî de bu örneklerin nisbe sebeplerine ilişkin farklı görüşler naklederek tartışmaya katkıda bulunmuştur.⁹⁴ Irakî ise konuyu daha özlü bir şekilde ele almıştır. O, bir râvinin mekân, olay, kabile veya mesleğe nispet edilebileceğini belirtmiş, ancak bu nisbenin bazen kalıcı bir aidiyete değil, geçici bir durum veya ikamet sebebine dayandığını ifade etmiştir. Bu açıklamanın ardından önceki müelliflerin aktardığı örneklerle işaret ederek

⁸⁸ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 373, 374, 375.

⁸⁹ Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 487, 488.

⁹⁰ Ahmet Muhammed Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs* (Beyrut: er-Risale Naşirun, 2015), 312.

⁹¹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/ 295.

⁹² Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/ 297.

⁹³ Bedrettin b. Cemaâ, *el-Menhelü'r-revî*, 132.

⁹⁴ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 701, 702.

nisbenin zahirde anlaşılardan farklı bir unsura dayalı olabileceğini de teyit etmiştir.⁹⁵

Bir râvinin nisbesinin bilinmesi kimliğin tanınması için gerekli olsa da asıl belirleyici olan bu nisbenin hangi sebebe dayandığını doğru tespit etmektir. Hadis usulü müellifleri bu noktaya özellikle dikkat çekerek nisbe bilgisinin râvi kimliğini çözümlemedeki bu kritik rolünü göstermişlerdir. Ancak müellifler bu tür ayrıntıları genellikle bağımsız bir bilgi olarak nakletmeye ihtiyaç duymadığından kaynaklardaki bu açıklamalar sınırlı kalmıştır. Dûrî'nin *Su'âlât*'ında yer alan İbrâhîm el-Hûzî hakkındaki soru-cevap aktarımı bu durumun dikkat çekici bir örneğidir. Dûrî önce kimliğini sorduğunda Yahyâ b. Ma'în onun baba adının Yezîd olduğunu belirtmiş, ardından Hûz kabilesine mensubiyetini sorguladığında ise şu cevabı vermiştir: "Hayır, Hûz kabilesinden değildir; Mekkelidir. Ancak Hûz kabilesinin mahallesinde ikamet etmiştir." Bu örneğe göre nisbenin kabile aidiyetiyle karıştırılabilecek durumlarda aslında mekânsal veya toplumsal bir bağa dayanabilmektedir.⁹⁶

Eldeki bu veriler nisbenin doğru tespit edilmediği durumlarda râvinin kabilesi, mensubiyeti veya sosyal çevresi hakkında yanlış kanaatlerin oluşabileceğini teyit etmektedir. Bu nedenle hadis tenkidinde yalnızca isnadın doğruluğunu değil, râvilerin kimlik bilgilerini oluşturan her unsurun güvenilir biçimde açıklanmasını da gerektirmektedir. Zira yanlış nisbe değerlendirmeleri, isnad zincirinde râvilerin aidiyetlerinin hatalı yorumlanmasına ve rivayetlerin değerinin yanlış takdir edilmesine yol açabilmektedir.

Sonuç

Hadis usulü literatüründe ensâb ve nisbe râvilerin kimliklerinin güvenilir biçimde tespiti ve isnad zincirlerinin doğruluğu açısından önemli bir alandır. İlk hadis usulü müellifi kabul edilen Râmehurmuzî, meseleyi nisbe unsurunun doğru tespiti üzerinden ele alırken Hâkim en-Nisâbûrî ensâb, kabile ve memleket gibi başlıklarda daha sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu gelişme hadis usulü literatüründe Râmehurmuzî'ye kıyasla önemli bir genişlemeye işaret eder.

İbnü's-Salâh kendisinden önceki birikimi sistematik bir tasnifle derlemiş ve örneklerle konuyu derinleştirmiştir. Özellikle râvilerin temyiz ve tarifinde neseb bilgisinin işlevine odaklanmıştır. Ancak İbnü's-Salâh bazı neseb bilgilerine yer vermemiş, bu da hadis usulü eserlerinde tarihî bilginin daralmasına yol açmıştır.

⁹⁵ Zeynüddin el-İrakî, *et-Tefsira ve't-tezkira*, 2/ 285.

⁹⁶ Yahya b. Ma'în, *et-Târih* (Dûrî rivayeti), 3/ 116.

Bu tarihsel seyirde Hatîb el-Bağdâdî diğer müelliflerden farklı bir konumda yer almaktadır.

O *el-Kifâye* gibi temel usul eserlerinde ensâb bilgisine sınırlı düzeyde yer vermiştir. Bu iki sebeple açıklanabilir. Birincisi bu eserler hadis rivayeti gibi daha teknik konulara yoğunlaşmıştır. İkincisi kendisi bu alana dair mü'telif-muhtelif gibi müstakil çalışmalar yapmıştır. Ancak Hatîb'in bu yaklaşımı konunun bütüncül bir usul çerçevesinde değerlendirilme sürecini bir ölçüde geciktirmiştir.

İbnü's-Salâh sonrası onun ortaya koyduğu çerçeve literatürün ana eksenini oluşturmuştur. Bu dönemdeki müelliflerin bazıları İbnü's-Salâh'ı takip etmekle yetinirken bazıları da onun sunduğu örnekleri eleştirerek veya *müttefik-müfterik* gibi başlıklara yeni örnekler ekleyerek içeriği zenginleştirmiştir. Bu eleştiriler râvi kimliğinin tespitiyle ilgili çeşitli metodolojik tartışmalar üzerinden ilerlemiştir. Birincisi bir râvinin birden fazla nisbesinin sıralanışı, ikincisi bir yere nispet edilmek için gereken ikamet süresi, üçüncüsü ise mevâlî kavramının kapsamıdır. Özellikle Zekeriya el-Ensârî nisbe bilgisinin işlevini daha da genişletmiş, bu bilginin tedlis ve irsâl gibi sened problemlerinin tespitinde de kritik bir araç olduğuna dikkat çekmiştir. Bu eleştiri ve eklemeler konunun statik kalmasını engelleyerek ensâb bilgisinin rolünü görünür kılmış ve metodolojik hassasiyetleri sürekli gündemde tutmuştur. Nitekim râvilerin benzer nisbeleri üzerine yapılan tartışmalar şunu ortaya koymuştur: Mesele sadece kelimelerin doğru zaptından ibaret değil, aynı zamanda râvinin hangi nisbe ile tanıtılacağı da ilmî bir tercihtir.

Neseb ve kabile nisbesi hadis ilminde râvi tanıtımında merkezi bir rol oynamıştır. Sadece sened analizinde değil, müsnedlerin tertibinde de belirleyici bir ölçüt olarak dikkate alınmıştır. Bununla birlikte İbnü's-Salâh'ın belirlediği çerçevenin sonraki dönemlerde büyük ölçüde tekrar edilmiş, bu da literatürde bir daralmaya yol açmıştır. Bir râvinin kimliği için nisbesini bilmek gerekli olsa da bu nisbenin hangi sebebe dayandığının tespiti çoğu zaman ikinci planda kalmıştır. Bu yaklaşım nisbenin toplumsal, coğrafî ve tarihî boyutlarının daha derinlikli şekilde ele alınmasını engellemiştir. Dolayısıyla Hâkim döneminde yoğun şekilde işlenen ensâb bilgisi sonraki dönemlerde hadis usulünde daha çok tarihî bir referans işlevi görmeye başlamıştır.

Sonuç olarak bu araştırma ensâb ve nisbe tahlillerinin hadis usulü geleneğinin önemli meselelerinden biri olduğunu teyit etmiştir. Aynı zamanda modern araştırmalar için de çok yönlü imkânlar barındırdığını ortaya koymuştur. Nisbe sadece kimlik tespiti değil, aynı zamanda sosyal aidiyet, göç hareketleri ve kabile-

toplum ilişkilerinin anlaşılmasına ışık tutar. Bu yönüyle konu tarihî sosyoloji perspektifiyle disiplinler arası bir öneme sahiptir. Günümüzde dijital beşerî bilimler gibi yeni yöntemlerle nisbe verilerinin büyük ölçekli analizi, hem ricâl literatürünün daha sistematik kullanımına olanak tanıyacak hem de hadis tarihçiliğine yeni ufuklar açacaktır.

Kaynakça

- Abed el-Rahman Tayyara, "İbn Habib's Kitab al-Muhabbar and its Place in Early Islamic Historical Writing", *World Languages, Literatures, and Cultures Faculty Publications* 145 (2018).
- Ahmet Muhammed Şakir, *el-Bâ'isu'l-ḥasîs*. Beyrut: er-Risâle Naşirûn, 2015.
- Bedreddîn b. Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Burhâneddin el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-ḥadîs*. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2003.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*. Riyad: Ma'ârif, 1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. Haydarâbâd: el-Ma'ârifü'l-'Osmâniyye, 1938.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Mü'tenif fî tekmileti'l-Muhtelif ve'l-mü'telif*. Kahire: Zehâir, 2023.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Telḥîşü'l-müteşâbih fî'r-resm*. Dimaşk: Dâru Talâs, 1985.
- İbn Dakîkî'l-'İd, *el-İktirâh fî beyâni'l-işṭilâh*. Ürdün: Dâru'l-'Ulûm, 2006.
- İbn Hâzm, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*. Dimaşk: Maṭba'atü's-Şabâh, 2000.
- İbn Kesîr, *İhtîşâru 'Ulûmi'l-ḥadîs*. Beyrut: er-Risâletü'n-Nâşirûn, 2015.
- İbnu'l-Kayserânî, *el-Ensâbü'l-müttefiḳa*. Leiden, 1865.
- İbnü'l-Mülakkin, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-ḥadîs*. Riyad: Dâru Fevâz, 1992.
- İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İslam, Aminul-Uddin Amin. "Hadis İlminde Râvilerin Kimlik Bilgileriyle İlgili Problemleri ve Çözüm Yolları: Hâkim Nisâburî Örneği", *Academic Platform Journal of Islamic Research* 6/1 (Nisan 2022): 128-147.
- Junichi Nishimura, "Sam'ânî cho Kitâb al-Ansâb chû ni mieru chimei nisuba ni tsuite", *Shien* 142 (2005), 135-179.
- Küçükşacı, Mustafa Sabri, "Muḥammed b. Yûsuf Kindî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 26: 40.
- Leder, Stefan, "Nasab as Idiom and Discourse," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 58, no. 1-2 (2015): 56-74.
- Maya Yazigi, "A Claim of Tajdid for the Sixth/Twelfth Century? Al-Sam'ânî, his Kitâb al-Ansâb and a Legacy Contested", *Oriens* 39 (2011), 165- 198.
- Moğultay b. Kılıç, *İşlâhu Kitâbi İbni's-Şalâh*. Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 2007.
- Nevevî, Yahyâ. *et-Taḳrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. Beyrut: el-Kitâbü'l-'Arabî, 1985.
- Özdemir, Zehra, *Hadis Usûlünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Radiyyüddîn et-Ṭaberî, *el-Mulaḥḥaş fî ma'rifeti 'ilmi'l-ḥadîs*. Beyrut: el-Ünvân, 2012.
- Râmehurmûzî, *el-Muḥaddisu'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Sandıkçı, Kemal, "Müttefik ve Müfterik." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 32: 225.
- Sehâvî, Şemsüddin. *Fatḥu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-ḥadîs*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Sem'ânî, *el-Ensâb*. Haydarâbâd: Dâ'iretü'l-Ma'ârifü'l-'Osmâniyye, 1977.
- Süyûtî, Celaluddin. *Tedribü'r-râvî*. Riyad: Dâru Ṭayyibe, ts.

Tâhir el-Cezâiri. *Tevcîhu'n-nazar*. Halep: Maḥbû'ātu'l-İslâmiyye, 1995.

Tibî, Şerafüddin. *el-Ḥulâşa fî uşûli'l-ḥadîs*. Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, 2009.

Topgöl, Muhammed Enes. "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/43 (2017): 1-31.

Yahyâ b. Ma'în. *et-Târîḥ (Dûrî rivâyeti)*. Mekke: İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1979.

Zekeriya el-Ensârî. *Fatḥu'l-bâḳî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Zeynüddîn el-'Irâkî. *Şerḥu't-Tebsıra ve't-Tezkıra*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.